

Бојан Т. ЧОЛАК*

Институт за књижевност и уметност, Београд

СЛИКА РИЈЕКЕ У ПУТОПИСНИМ РЕПОРТАЖАМА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Айсџиракџи: Рад се бави путописним репортажама Милоша Црњанског посвећеним Ријеци, највећем граду Кварнерског залива, објављиваним током 20-их година XX века у *Полиџици*. Реч је о ангажованим Црњанским текстовима који су остали на маргини досадашњег научно-истраживачког интересовања.

Кључне речи: Милош Црњански, Ријека, путопис, репортажа, ангажована књижевност, југословенски национални идентитет.

Текстове посвећене Ријеци Милош Црњански је објављивао у периодици током 20-их година XX века док је радио као новинар. Писац *Дневника о Чарнојеву* је био посвећен новинарству и видео га је као важан и вредан аспект свог стваралаштва:

„Журналистичком раду писац је посветио знатан део своје стваралачке усредсређености и енергије, а, при томе, ову врсту своје делатности Црњански није сматрао другоразредном, већ изузетно подстицајном и значајном [...] Новинарство је за Црњанског била нека врста споне са животом и енергијом свакодневице друштвених и политичких збивања, извесно врело широког искуства“ (Јаћимовић 2009: 19).

Црњански је, како је Слађана Јаћимовић истакла, сматрао да је новинарство веома стимулативно и значајно, јер је било у уској вези с друштвеним и политичким догађајима. Оно је служило као кључни мост између његових стваралачких трагања и догађаја из стварног света који су обликовали његове текстове.

Милош Црњански је у путописним репортажама пружио детаљне приказе прилика у различитим крајевима тадашње заједничке државе (најпре Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, потом Краљевине Југославије). Ови извештаји су били више од пуких путописа; понудили су вредан увид у друштвени, културни и политички пејзаж различитих области у држави. Запажања Црњанског су помогла да се југословенски читаоци информишу и образују о разноликости региона, подстичући боље разумевање и свест о различитим аспектима њихове земље:

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0003-1197-4794, btcolak@yahoo.com

„Углавном су то биле серије путописних репортажа, обједињених неким заједничким насловом, у ређим случајевима радило се о појединачним репортерским записима са путовања, подстакнутим каквим актуелним историјским, политичким, културним или уметничким догађајем [...] Прелаз од књижевности ка новинарству остварио је Црњански у домену актуелне друштвено-политичке проблематике. Своју пажњу пренео је на оне политичке односе, у којима су одређени моменти у новој међународној констелацији играли значајну улогу. Ту грађу са политичком тематиком [...] обједињује свест о тек створеној југословенској држави и о опасностима које би могле бити кобне по њену стабилност. [...] Политичка актуелност путописа „У Хортијевој Мађарској“ потакнула је код Црњанског премештање путописног интересовања са иностране на домаћу политичку ситуацију. Неки текстови усредсређени су на неослобођене југословенске крајеве, или на крајеве који би ту судбину у одређеним политичким и економским околностима могли да доживе“ (Голубовић 2001: 190–192).

Описивање непознатих предела имало је двоструку функцију. С једне стране, помогло је да се удаљени региони приближе читаоцима, а с друге, у питању је била државна тактика усмерена на промоцију новоанектираних територија унутар земље, што је за циљ имало да се потпуније интегришу ове области у југословенски национални идентитет.

Дописе о Ријеци Црњански публикује почевши од 1923. године, када се у листу *Полиџика* (26. и 27. јула и 3. августа) најпре појављује триптих под насловом „Убиство Ријеке (Писмо *Полиџици*)“, да би наредне године под наднасловом „Извештаји са приморја“, такође у *Полиџици*, био штампан текст „Ријека“.

Црњански путописни записи обједињени су у две књиге Сабраних дела, под насловима *Пуџојиси I* и *Пуџојиси II*. Ови радови спадају у путописне и новинске репортаже – жанр који у међуратном периоду доживљава успон.

РИЈЕКА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ: АНГАЖОВАНА ПУТОПИСНА РЕПОРТАЖА

Текст „Убиство Ријеке (Писмо *Полиџици*)“ – жанровски у поднаслову одређен као писмо¹ – објављен је у дневном листу *Полиџика* 1923. године у четири наставка. Прва три наставка маркирана су римским бројевима (I, 26. VII; II, 27. VII; III, 1. VIII), а последњи, четврти, изашао је под насловом „Пре анексије“ (2. VIII). Уочава се и да су прва два штампана у размаку од једног дана, исто као и последња два, а да је између њих направљена пауза од четири дана (субота–уторак).

Уколико се наслов путописне репортаже „Убиство Ријеке“ упореди са осталим писаним о хрватском приморју у сличном периоду – „Шибеник“ (1923), „Сплит“ (1923), „Корчула“ (1923), „Хвар“ (1923), „Амор у Цриквеници“ (1924), „Острво Раб“ (1924), „На рибању са месецом“ (1924) итд, запажа се да га издваја ангажовани карактер.

1 Реч је о уобичајном поступку жанровског одређења текста путописног карактера у српској књижевности, који омогућава увођење дискурса обојеног интимношћу и субјективношћу (в. Гвозден 2011). Форма писма подразумева и постојање адресата коме се писмо упућује, што је овде, занимљиво, дневни лист *Полиџика*.

На снажно присуство идеолошког контекста у жанру путописне репортаже указала је Дувњак Радић:

„Од свих подврста путописног жанра, новинарски путопис и путописна репортажа имају – захваљујући новинском систему комуникације – најизраженији политички аспект, који отвара питања друштвено-историјског контекста у којем су ови текстови писани“ (Дувњак Радић 2021: 23).

Донекле активистичком дискурсу могли бисмо приписати и наслов „Гробље наших бродова“ (1924), али с обзиром на то да наведени чланак не садржи топоним, „Убиство Ријеке“ уобичава се у један од ретких провокативних и ангажованих наслова жанра путописне репортаже о хрватском приморју. Међутим, у ангажован дискурс требало би сврстати и наслов „Опасност по Шушак“ (1924), текст који у Сабраним делима није уврштен у *Путописе*, него у *Политичке чланке 1919–1939*.

Иако се из наслова „Ријека“ (*Политика*, 22. VIII 1924) не чита ангажованост, реч је о једном и те како ангажованом чланку (путописној репортажи), написаном свега годину дана након „Убиства Ријеке“, али у оквирима измењених историјских и друштвено-политичких прилика. Самим тим, биће занимљиво упоредити наведена два текста не само из аспекта одређивања њихове међусобне кореспонденције, него и сагледавања самог циља (сврхе) Црњансковог писања.

Неопходно је напоменути да ће се у фокусу рада превасходно наћи Црњансков однос према Ријечи у оном значењу овога подручја које оно има за српског писца. Отуда ће се данашњи делови града, који су се некада налазили изван његовог оквира, анализирати само у функцији креирања слике некадашњег града Ријеке. Овде се надасве мисли на Шушак, област која је касније припојена Ријечи, а која у периоду када Црњански пише представљала не само другу средину, него у једном периоду чак и државу.

Премда текст „Убиство Ријеке“ започиње мотивом путовања и перспективом која се даје из воза, већ у уводном пасусу наилази се на пишчеве политичко-идеолошке коментаре који се, с једне стране, тичу тада заоштреног италијанско-југословенског (Краљевине СХС) односа око Ријеке, а с друге, налазе у функцији формирања југословенског националног идентитета (остварује се превасходно кроз употребу првог лица множине)². Управо овакав модел компоновања карактеристичан је за прва три наставка чланка: путописни елементи само су повод за политичко-идеолошка разматрања и друштвене опсервације. Наведен начин структурирања текста није особен осталим путописним репортажама овога периода. Мотивација за то се може пронаћи у биографској чињеници да је Црњански живео у Ријечи

2 „Познато је да је Црњански један од многобројних српских интелектуалаца који се залагао за идеју југословенства и веровао у јединство три народа који ће своје интересе [...] ујединити и најбоље остварити у оквирима заједничке краљевине. У путописима није ретка синтагма *наши народи*, где се писац оглашава управо из своје југословенске позиције, коју брани заступајући јако уверење да је у географском и културном погледу млада држава јединствена и недељива целина. Такво уверење посебно је наглашено у низу путописних репортажа, које је за новине двадесетих и тридесетих година писао путујући по Хрватској, Приморју, Босни, Словенији и Србији“ (Јаћимовић 2009: 216, 217).

током 1912. и 1913. године и да је, самим тим, интимно био везан за тај град, те да је одлично познавао прилике и друштвене околности. Међутим, изразито ангажован карактер текстова у чијем су средишту Ријека и њена околина превасходно би се могао везати за тадашње опште уверење да је

„Ријечко питање најпознатије, јер је најстарије и код нас досад највише третирано, а оно нам је и најближе, јер је данас за наше народно и државно господарство од свих најважније [...] Ријека [је] наш једини упоравиви излаз на море, а по њему и у широлики свијет без кога се данас не може ни животарити, а камо ли живити, напредовати“ (Остерман 1920: 5).

Црњански коментари који се односе на италијанско-југословенски дијалог изразито су критички и та се критика не тиче само напада на италијанску владу и на непосредну окупацију Ријеке, него обухвата и југословенску власт. Снажан уплив историјског наратива и чести пишчеви коментари сврставају „Убиство Ријеке“ у врсту књижевног текста за чије читање је нужно познавати друштвене и политичке околности, тачније ванкњижевни контекст. С тим у вези, важно је указати на неколико кључних представа о Риједи у Црњанском доживљају њеног (историјског) значаја. Пре свега, економски – Црњански Ријеку посматра као једну од највећих лука и моћно индустријско средиште, а потом и географски – Ријека је, према његовом мишљењу, природно, органски повезана са Сушаком, у ком већински живи хрватско становништво. (Штавише, српски књижевник настоји да готово анулира постојећу границу, сводећи је на мали мост и речицу преко које је могуће лако пребацивати ствари.) Коначно, из историјске перспективе, Ријека се доживљава као неослобођени део Хрватске (1848. припојена Банској Хрватској), још увек под Аустроугарском монархијом, у непрестаним уличним борбама с Италијанима. Самим тим, на симболичном плану, Ријека је, за Црњанског, и извориште борбе за слободу.

Наведене представе умногоме се подударају с оновременим ставовима изложеним, између осталог, у Остермановој студији *Ријека и Југославија*, публикованог у Загребу 1920. године. Тако, Остерман пише да је Ријека „све до великога рата не само главна, управо једина подунавска, дакле и југославенска морска лука за велики промет са Западом, него и главна морска лука за велики промет међу копненим и морским дијелом Југославије“ (Остерман 1920: 16). Остерман бележи и да „Усједну ли се Талијани у Риједи, сједит ће у нашој кући, јер је Ријека, како је сасвим окружена нашим народом, у нашој кући“ (Исто: 17).

С обзиром на то да је „Убиство Ријеке“ објављено 1923. године, да би се разумеле друштвено-политичке околности инкорпориране у текст, потребно је указати на статус града након Првог светског рата, на који Црњански реферише, при чему треба нагласити да је у овом периоду Ријека била жариште геополитичког сукоба и националистичких тежњи. У том смислу, значајно је истаћи да је 1918. дошло до побуне против мађарске пограничне полиције, што је за последицу имало раскид државно-правних веза с Аустроугарском. Иако је савезничка војска Италије окупирао град, Ријека је сврстана у посед новоформиране Краљевине СХС, што је узроковало Д’Анунцијеву блокаду Ријеке и проглашење

италијанске управе за Кварнер, премда се званична влада Италије оградилa од Д'Анунцијевих похода и претилa нападoм на њега. До заоштравања односа дошло је 1920. године, када је француски премијер тражио од Југославије одрицање од Ријеке. Рапалски споразум с Италијом потписан је у новембру исте године и Ријека је постала Слободна Држава Ријека. Д'Анунцио је објавио рат Италији, а након што су бродови италијанске морнарице бомбардовали Ријеку („Крвави Божић“), Д'Анунцио је предао град Италијанима, који су га у јануару 1921. године други пут окупирали. Председник Слободног Града Ријеке је почетком 1922. државним ударом смењен, а преузимање власти италијанских радикалних националиста у граду завршило је трећом војном италијанском окупацијом. Неколико месеци касније, Италија је пала под фашистичку власт. Период напетости између Италије и Краљевине СХС завршио се 1924, потписивањем Римског споразума, којим је Ријека припала Италији.

Наведена историјска позадина наглашава сложено и турбулентно политичко окружење које окружује Ријеку током раног XX века, период обележен супротстављеним националистичким и територијалним претензијама.

За разлику од већине других чланка путописног карактера о северном Јадрану, писаних у приближном периоду, Црњански у овом, почев од трећег пасуса, уводи лично животно искуство, тачније у текст уткива биографске моменте. Овакав поступак омогућава му да успостави паралелу између оног некад (припада предратном периоду 1912. и 1913. године) и оног сада (1923. година, време писања чланка). Реч је о временском оквиру од десет година, у којем су се значајно промениле друштвено-историјске прилике – престала је да постоји Аустроугарска, којој је припадала Ријека, и завршен је Први светски рат, након којег је почела италијанско-југословенска борба око Ријеке.

Снајајући своју личну историју са ширим историјским контекстом, Црњански нуди јединствену перспективу на дубоке трансформације које су утицале на регион током ове бурне деценије.

Биографски део Црњански почиње говором о Сушаку. Занимљиво је да ће прва три дела „Убиства Ријеке“ писац *Лирике Ишак* дати из различитих позиционих (месних) тачака и да ће у сваком фокус превасходно бити на приказу датог подручја – први део пружа опис Сушака, други Ријеке, а трећи луке (пристаништа). Избор овакавог поступка само на први поглед може се довести у везу с ауторовом жељом да одговори жанровским захтевима једне путописне форме. Уколико се сагледа функционалност онога што српски писац описује, примећује се да је заправо реч о избору оних тачака преко којих ће најпогодније моћи да истакне одређене друштвено-политичке ставове и искаже властиту критичку мисао.

Део о Сушаку заснован је на контрастирању некадашње природне међусобне повезаности два места (Ријеке и Сушака) и политички, вештачки створене апсурдне границе између њих:

„Живео сам у Сушаку пре десет година. Тада је он слао масе раденика на Ријеку, трговао тамо, куповао тамо и продавао тамо. Сви његови путеви сливају се на мост, који га везује са Ријеком и који није шири од три метра“ (Црњански 19956: 47).

Сушак и Ријека су, дакле, природно међусобно повезани, функционишући као један привредни и друштвени ентитет: Сушачани су често путовали у Ријеку ради посла и трговине, при чему су заједнице биле чврсто интегрисане. Истицањем да су сви путеви на Сушаку водили до моста који га је повезивао с Ријеком, симболизује се њихова блиска веза.

Упркос томе, између њих је успостављена политички наметнута граница, која је нарушила ову природну међусобну повезаност. Црњански наглашава апсурдност ове вештачке поделе, јер је ишла против раније несметаног протока људи и робе између два места. Ова граница не само да је створила физичку поделу, већ симболизује и шире политичке и друштвене баријере наметнуте заједницама.

Одмах потом, Црњански уводи причу о уличним борбама Хрвата с Италијанима и истиче смелост и пркос југословенских младића због шетње Ријеком у соколској одори. Тиме се, на изванредан начин, креира слика Сушка као ријечког опонента, али и извора оног борбеног, херојског националног духа:

„У то доба Сушак, као и цело Приморје, значио је песму, политику и туче са Галијанима. Да се прође у соколској одори Ријеком сматрало се тада, у мом друштву, великим националним делом“ (Исто: 47–48).

Сушак је у том периоду био повезан са културним изразом („песмом“), политичким активностима и борбом против италијанског утицаја и присуства. Он је, према мишљењу Црњанског, био центар националистичких осећања и акција.

Ношење соколске униформе и пролазак кроз Ријеку сматран је значајним чином националног поноса и пркоса у ауторовом друштвеном кругу. Овај чин представљао је јавну афирмацију националног идентитета и отпор страном утицају јер је њено ношење у Ријеци, граду обележеном политичким тензијама и италијанским присуством, виђено као смела и храбра демонстрација лојалности југословенској ствари.

Насупрот томе, Сушак из 1923. године представљен је као „бео и мртав под прашином“ (Исто: 48), економски пропао и потпуно одвојен од лучког града. Узрок таквог стања српски писац доводи у везу са занемаривањем града од стране Краљевине СХС, због тога што је становништво Сушака исказало подршку Стјепану Радићу (није признавао династију Карађорђевић ни чин уједињења, него се залагао за стварање „хрватске неутралне сељачке републике“), а не радикалима.

Овакав однос Црњански оштро критикује, говорећи о „нашој срамоти, шегги коју Италија тера с нама“, алудирајући тиме на игнорисање стратешки важне позиције Сушака за Краљевину СХС, те, самим тим, дозвољавање Италијанима да отму Ријеку и експлоатишу њена природна добра, али истовремено и да је економски и индустријски униште.

Иза народног гласа, који очајава због препуштености окупаторима, односно напуштености и заборављености од стране уједињене заједнице, избија и Црњансков став о неопходности деловања „српских комитета“ који би „спречили грозоте што их Италијани чине са нашим живљем у Истри“ (Исто: 48), јер „и овде нам стоји један Солун под носем, богатство, свет, море“ (Исто: 49).

Црњански је забринут за ситуацију у Истри и ширем региону под италијанском контролом и истиче важност заштите региона, који описује као богат

ресурсима („богатство“), културно значајан („свет“) и стратешки вредан („море“). Према пишевом мишљењу, овај регион је, као и Солун, витална област од великог значаја коју не треба занемарити нити препустити страниј контроли. Став Црњанског подвлачи позив на активан отпор и интервенцију ради заштите интереса и благостања народа у Истри и околним крајевима.

Док је у првом делу текста акценат стављен на критику односа Краљевине СХС према Италијанима, Ријеци и Сушаку, у другом преовлађује слика „чишћења“ и италијанизације Ријеке (приказ како италијанске власти намећу свој утицај, мењајући културно или друштвено ткиво Ријеке и ефективно замењујући и бришући постојеће југословенско присуство и идентитет у граду).

Одмах по уласку у лучки град, писац га одређује као „непознату варош“. Опозиција некад/сад омогућава Црњанском да једанаест година касније сагледа измену друштвено-политичку и културну слику града. Тако запажа да су Ријечани постали фашисти и занелисти, да су поиталијанизирали чак и властита имена, те да „не могу ни једну меницу да прочитају без патетичне вике“ (Исто: 51). Уз то, српски писац пружа реалну, али и симболичку слику сређеног и очишћеног града, због чега је немогуће више чути и једну хрватску реч или пронаћи ма какав хрватски натпис. Овакво стање није само последица драговољне италијанизације Ријечана, него и италијанског терора над становништвом, па отуда ставља коментар да свако „ко хоће да осети жилу за свој матерњи језик, нек изволи у Ријеку“ (Исто: 51).

Међутим, иако примећује да је хрватски језик у великој мери одсутан у службеним и јавним грађанским срединама, Црњански и даље чује да се њиме говори међу одређеним групама, посебно код пиљарица и праља на тргу. Ове жене, упркос напорима фашистичког режима да потисну локалну културу, настављају да користе свој матерњи језик јер с њима „ни фашисти не излазе на крај“ (Исто: 51). Црњански, тако, жене радничке класе посматра као кључни облик отпора фашизму и италијанској контроли. Оне симболизују последњи бастион хрватског идентитета и културне истрајности усред широко распрострањене репресије. Њихова континуирана употреба хрватског језика представља облик пркоса и херојског става против италијанске инквизиције и ширег културног потискивања.

У овом делу, уводећи слике одређених знаменитости Ријеке, Црњански ће интегрисати референце на историјске догађаје, каква је, рецимо, она на „Крвави Божић“. Ове алузије служе да обезбеде историјски контекст и подвуку тежину политичких и културних трансформација које се дешавају у граду. Комбинација ових слика и историјских референци илуструје и текући отпор и дубину културних и политичких борби с којима се суочавају становници Ријеке.

Описујући Ријеку, Ријечане и Италијане, аутор ће на више места указати на апсурдност дешавања. Апсурд се не доводи само у везу с транскрипцијом личних имена према иностраном језичком образцу (Raicevich), или са чињеницом да се „наше дрво и цемент по свету“ превозе лађама с италијанским називима, него и са истицањем постојања новог друштвеног сталежа: калуђера фашиста. Апсурд се може уочити и у пишевом говору о анексији Ријеке: „Смешни смо са анексијом, та она је у ствари већ годину дана анектована“ (Исто: 52), још једном оштро критикујући попустљивост и незаинтересованост југословенске краљевине.

И поред чистоће и мирноће која доминира градом, Црњански ће указати на друго лице „италијанске“ Ријеке, јер чим се зађе у мале кафане и барове, наилази се на места пуна фашиста који „лупају жилом и ножем по столу“ сведочећи тако постојање „оне друге Ријеке, чија је душа [...] врела, горућа, најиталијанскија“ (Исто: 53).

Црњански, тако, супротставља спољашњи изглед Ријеке с тензијама које се налазе у друштвеним основама и односима. Упркос површинској чистоћи и мирноћи простора, испод ове фасаде открива другачију стварност: присуство жестоког милитантног елемента у граду.

Одређивањем душе као „вреле, горуће, најиталијанске“ указује се на страствену и агресивну природу фашиста (што је све у оштрој супротности с мирном спољашњошћу Ријеке), а самим тим и да се испод углачане и мирне површине крије дубоко укоренењени жар повезан с италијанским национализмом и агесијом.

Црњански, према томе, наглашава оштар контраст између спољашњег изгледа града и нестабилне, ватрене подводне струје коју воде италијанске фашистичке снаге. Ова двојност илустрuje сложену и конфликтну природу Ријеке под италијанском влашћу.

У трећем делу путописне репортаже, насупрот улицаности градских улица, писац ће дати гротескну слику запушеног ријечног пристаништа, која оличава прави однос италијанских власти према лучком граду. Парадокс да некадашња финансијски моћна лука стоји оронула, Црњански показује бројкама, указујући на некадашњи промет, те читаву ситуацију критички одређује као „комедију Италије“. Основна ауторова интенција је сутерисање индустријског, тачније економског, уништења Ријеке у циљу њеног стављања у зависан положај према Италији.

Слика италијанских злодела и системског уништења не само Словена, него и неистомишљеника, вероватно је најупечатљивија када се говори о фабрикацији људи, о њиховом насилном претварању у фашисте (процес насилног преобликовања идентитета и понашања појединаца како би се ускладили с фашистичком идеологијом није укључивао само физичко угњетавање, већ и психичку и културну присилу). Фашистичка идеологија се тако показује као искључив и репресиван систем, у којем надзор и терор врше главну улогу (режим спроводи конформизам кроз застрашивање и контролу). Црњански истиче да се фашизам намеће као универзални захтев, уз очекивање да се сви морају повиновати његовој идеологији. Српски писац отуда наглашава оштру и продорну природу фашистичке владавине, илустрujući како је она настојала да потпуно преобликује и доминира сваким аспектом живота у Ријеци:

„Онај ко није фашист, тај не сме ни да брије ни да товари дрва, ни да тргује, ни да чисти ципеле. Фашист, сваки мора да буде фашист [...] То су највећи успеси фабрикације“ (Исто: 54).

За разлику од већине историјских извора, Црњански ће тврдити да је током прве деценије XX века Ријека била „више хрватска него талијанска“, као и да је спроведено етничко чишћење Хрвата: „Рицинус, жила, а кад је требало и нож растерали су их и ућуткали“ (Исто: 55).

Највећу разочараност у италијанску власт Црњански ће ипак приписати самим Ријечанима, који „хоће пре свега јефтиноћу и живот, па тек после тробојку“, истакнувши комодитет и прагматизам изнад њиховог националног осећања. Због присила које трпе и жудбе за идеалом слободе, писац Сеоба ће закључити да се Ријечанима ми „сасвим наивно чинимо као обећана земља“ (Исто). Управо стога што је био пројугословенски оријентисан, занимљиво је да на овом месту, Црњански – посежући за речју *наивно* – исказује критички однос према сопственој држави. За разлику од до тада присутне критике у тексту, која се тичала превасходно спољне политике (изузима се однос према Сушаку као питање идеолошких поставки), критика је овде усмерена на саму државу.

Још једном, Црњански ће потцртати осећање напуштености грађана од стране Краљевине СХС и њихову преуштеност немилосрдности италијанских фашиста: „Зашто сте нас оставили? Зар због хуље Радића овај народ да плаћа? [...] Успели су, све се расељава [...] Зашто сте нас напустили као псе“ (Исто: 56).

Супротно општој атмосфери Ријеке, осликаној у другом делу путописне репортаже, у овом преовладава атмосфера страха и тираније:

„По улицама сви се боје, сваки носи значке [...] Нису то све значке фашиста [...] Главни је да је нека значка и да човека оставе на миру“ (Исто).

Последњи, четврти део чланка могао би се сврстати у жанр путописне репортаже искључиво уколико бисмо га – као што то уосталом чини и приређивач Сабраних дела – сматрали пишчевим освртом/коментаром на претходна три дела. Међутим, наведени одломак изашао је у *Полиџици* под засебним насловом „Пренексије“, чиме писац, заправо, настоји да додатно скрене пажњу на политички осетљиво ријечко питање. Занимљиво, текст је публикован 1923. године, само годину дана пре него што ће Ријека и званично припасти Италији. Црњански, према томе, пише о једној изузетно актуелној теми у тренутку када интензивно наслућује решавање тога питања, тачније да се „нешто иза кулиса спрема“ (Исто: 57). Како Енес Милак запажа:

„Југословенски аутори своја излагања о односима две јадранске државе углавном завршавају с 1920. годином, иако те године нису закључени сви проблеми на Јадрану проистекли из Првог светског рата. Римски споразум (јануар 1924.) и догађаји који су му претходили објашњавани су веома површно и недовољно аргументовано. Мало је радова који догађаје од доласка фашиста на власт у Италији (октобар 1922.) па до закључења Римског споразума стављају у средиште свога интересовања“ (Милак 1982: 131).

Наведена Милакова запажања указују и у којој су мери драгоценост становишта и опажања изнесена у тексту „Убиство Ријеке“. У чланку „Пренексије“, Црњански ће највећу критику упутити југословенској влади, јер је дозволила да ријечко питање постане локално, а кривца за тренутна дешавања и ријечки статус усмерити на Радована Антонијевића. Но, и поред тога, српски писац уочава да се пружа прилика да се реагује, да се пробуди Европа, указивањем да овде није реч

о локалном проблему, него о целој средњој Европи, „јер је њена будућност нужна не само нама, него свим земљама у залеђу њеном, до јужне Русије“ (Црњански 1995б: 57), позивајући притом на одбрану „не хрватске индустрија дрвета, него возова, благостања, здравља у средњој Европи и нашег новог места у свету“ (Исто: 58).

На крају, Црњански још једном критику усмерава на фашизам и атмосферу страха коју та идеологија креира, указујући да „оно што сад влада на Ријечи, бедна је и криминална инфамија, а о легалности, националном хероизму и талијанству ни за Ђон Д'Анунција, ма колико он груб према нама био“ (Исто: 58). Истовремено, аутор исказује и сумњу у италијанске војно-политичке могућности.

Другу путописну репортажу о Ријечи, Црњански ће објавити свега годину дана касније (1924), у оквиру „Извештаја с Приморја“, након Римског споразума, тачније пошто је лучки град коначно припао Италијанима. Баш као и у репортажи из 1923. године, писац *Лирике Ишаке* инсистира на слици једног уређеног, очишћеног града, али се овога пута у само средиште поставља чињеница да је реч о простору у који се невероватно много улаже („само на калдрму и трамваје потрошено је 60 милиона“), те који сада више изазива утисак хотела испуњеног гостима на летовању, него лучког града.

Уз то, Црњански описује и владајућу атмосферу као „потпуни мир и ред“, посматрајући је као последицу „туча, инквизиција и страшног цинизма“, батина, ножева и ричинуса, као и садашњих полицајаца који „строго пазе на дошљаке“. Тако је он деидеализује и разоткрива, а истовремено и одбија да заборави начин на који је та атмосфера остварена.

Иако је у претходној репортажи инсистирано на слици терора и, с њим у вези, насилним прогоном, те италијанизирањем грађана и културе, при чему се на посебном удару нашао језик Хрвата, занимљиво је да Црњански примећује да и поред свега, „и сад, сваки ко није добро обучен на Ријечи говори наш језик“ (Исто: 107), указујући тиме на апсурдност насилног одвајања и на природно присуство хрватског живља.

Српски писац ће изнова истаћи слику запуштене луке која „служи за заставе националних свечаности и романа“, као и за експлоатацију хрватског дрвета.

Међутим, вероватно највећа разлика у односу на репортажу из 1923. године тиче се приказа самих Ријечана. Док се у старијем тексту инсистира на визијама и нади грађана у економско подизање луке, у млађем се Ријечани представљају као они „који нису тужни због своје пропасти, а ничему се не надају“ (Исто). Штавише, „на најновије напоре да [...] лука васкрсне посматра се са подсмехом“ (Исто). Исто тако, код Ријечана се не налази више ни на запрепашћеност пред попустљивошћу југословенске владе, нити на осећање напуштености. Из репортаже је изостао и наратив о узроку специфичног односа Краљевине СХС према Ријечанима или Сушаку, као и реторика негодовања због одсуства југословенске помоћи.

Када је о граници између Ријеке и Сушака реч, у репортажи из 1924. године задржава се њен опис као баналне међе, али се она сада уобличава и у симбол нових геополитичких односа:

„Узани мост, што везује Ријеку са задимљеним Сушаком и сва та граница овде, или изгледа као из неке бестидне оперете или као весник нечег сасвим новог, будућег интернационално наметнутог у односу држава и нација“ (Исто: 108).

Мост је описан „као из неке бесрамне оперете“, што имплицира да делује депласирано и претерано театрално. Ово поређење сугерише да се мост, а самим тим и политичка ситуација коју он симболизује, чини вештачким, преувеличаним и апсурдним.

Но мост се види и као „весник“ нове, једне међународно наметнуте будућности. То значи да он симболизује значајне промене у односима између држава и нација, наговештавајући промене у политичкој динамици и границама које диктирају спољне силе, а не природни или традиционални процеси.

Црњански се, према томе, служи сликом моста како би коментарисао вештачку и наметнуту природу геополитичких промена које утичу на Ријеку и Сушак. Слике наглашавају и апсурд и озбиљност новог међународног поретка који се намеће региону.

Узимајући у обзир све наведено, може се закључити да се у средишту репортаже из 1923. превасходно налазило Црњансково агитовање за одбрану Ријеке и пружање помоћи, као и за сагледавање разлога попустљивог односа Краљевине СХС према Италијанима, односно занемаривања стратешки важних позиција Ријеке и Сушака. У фокусу репортаже из 1924. је пак покушај указивања на апсурдно, превелико и ничим оправдано новчано улагање Италије у Ријеку, тачније указивање на опасност од Италије, која се доживљава као претња „даље према нашим завичајима и животима“ (Исто: 109).

Све ово указује на то да Црњанскове путописне репортаже о Риједи нису имале за циљ упознавање читалаца *Полијике* с једном другачијом културом кроз истицање њених специфичности, нити приближавање српским читаоцима недовољно познатих простора новостворене југословенске државе (што је био главни циљ пишчевих путописних репортажа из северног хрватског приобаља), него превасходно изношење властитих политичких ставова и указивање на опасност од Италије и фашистичке идеологије, што нам указује и на то да се писац користио жанром путописа „за остваривање ширих, ванкњижевних замисли“ (Јаћимовић 2009: 223).

С друге стране, у формалном смислу, писац уводи многе одлике путописног жанра, па се у тексту налази на мотиве пута и непознате средине, али и на „успостављање низа међусобно условљених дихотомија, почев од примарне која се заснива на релацији ми – они, односно блиско – туђе, завичајно – страном“ (Исто: 149). С тим у вези, можемо закључити да „Убиство Ријеке“ жанровски осцилира између путописне репортаже и политичког текста, а можда би најпрецизније било говорити о ангажованој путописној репортажи, јер су сви њени делови у функцији конструисања политичких ставова и креирања одређених идеолошких позиција.

Имајући, дакле, у виду поменуте путописно-репортажне записе, можемо закључити да је Ријека за Милоша Црњанског инспиративни простор који, с једне стране, има сентименталну вредност, док, с друге, означава важан културолошки, историјски и политички сегмент Краљевине Југославије и њеног идентитета.

ИЗВОРИ

- Црњански 1995а: Милош Црњански. *Пућојиси I*. Дела Милоша Црњанског, том осми. Београд: Задужбина Милоша Црњанског / БИГЗ / СКЗ.
- Црњански 1995б: Милош Црњански. *Пућојиси II*. Дела Милоша Црњанског, том девети. Београд: Задужбина Милоша Црњанског / БИГЗ / СКЗ.

ЛИТЕРАТУРА

- Чолак 2013: Бојан Чолак. „Сењ Милоша Црњанског: од херојског до југословенског култа“. *Aqua Alta*. Зборник радова. Ур. Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић ди Ђакомо. Београд: Институт за књижевност и уметност, 207–224.
- Дуковски 2010: Darko Dukovski. *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*. Zagreb: Leykam international.
- Дувњак Радић 2021: Жаклина Дувњак Радић. *Есејетика пућојисне рејорријаже*. Нови Сад: Културни центар Војводине „Милош Црњански“.
- Дуда 2004: Dean Duda. „Ostavljeno veslo na galiji nacije: književni modernizam i kultura putovanja“. *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 73/19, 97–117.
- Голубовић 2001: Видосава Голубовић. „Путописна репортажа Милоша Црњанског“. *Књига о пућојису*. Зборник радова. Ур. Слободанка Пековић. Београд: Институт за књижевност и уметност, Београд, 189–201.
- Гвозден 2011: Владимир Гвозден. *Српска пућојисна култура 1914–1940*. Београд: Службени гласник.
- Јаћимовић 2009: Слађана Јаћимовић. *Пућојисна проза Милоша Црњанског*. Београд: Учитељски факултет.
- Јешић 2004: Недељко Јешић. *Млади Црњански*. Београд: Народна књига.
- Милак 1982: Енес Милак. „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Римски споразум (1922–1924)“. *Историја 20. века*. Зборник радова. Ур. Драгослав Јанковић. Београд: Институт друштвених наука, 131–172.
- Остерман 1920: Stevo Osterman. *Rijeka i Jugoslavija*. Zagreb.
- Тешић 2023: Ива Тешић. „Милош Црњански о Хрватском приморју“. *Пућојиси у српској књижевности. Језик српских пућојиса. Српска књижевност и културна дипломатија*. 52. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 14–19. IX. 2022. 2. Београд: Филолошки факултет / Међународни славистички центар, 263–272.
- Тодоровић 2011: Неда Тодоровић. „Литерарни јурнализам“. *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну историју*, бр.132, 24–37.

Bojan T. ČOLAK

THE IMAGE OF RIJEKA IN MILOŠ CRNJANSKI'S TRAVEL REPORTS

SUMMARY

The paper deals with Miloš Crnjanski's travel reports dedicated to Rijeka, the largest city in the Kvarner Gulf, published during the 20s of the 20th century in *Politika*. We are talking about Crnjanski's engaging texts that have remained on the margins of scientific and research interest so far.

The analysis of the texts showed that Crnjanski's travel reports about Rijeka were not aimed at introducing the readers of *Politika* to a different culture by highlighting its specificities, nor bringing them closer to Serbian readers with the insufficiently known areas of the newly created Yugoslav state

(which was the main goal of author's travel reports from the northern Croatian coast), but primarily expressing his own political views and pointing out the danger of Italy and fascist ideology, which also indicates that the writer used the travelogue genre to realize broader, non-literary ideas.

On the other hand, in a formal sense, the writer introduces many characteristics of the travelogue genre, so in the text one encounters the motifs of the road and unknown environment, but also the establishment of a series of mutually conditioned dichotomies, starting with the primary one based on the relationship between us and them. In this regard, we can conclude that "The Murder of Rijeka" genre oscillates between a travel reportage and a political text, and perhaps it would be most accurate to speak of an engaged travel reportage, because all its parts are in the function of constructing political attitudes and creating certain ideological positions.

Therefore, bearing in mind the aforementioned travelogue and reportage records, we can conclude that for Miloš Crnjanski, Rijeka is an inspiring place that, on the one hand, has a sentimental value, while, on the other hand, it signifies an important cultural, historical and political segment of the Kingdom of Yugoslavia and its identity.

Keywords: Miloš Crnjanski, Rijeka, travelogue, reportage, engaged literature, Yugoslav national identity.